

ד"ר נפתלי טוקר

סוגיית "לחם עוני" – בין לחם שיעבוד ללחם גאולה

לחם עוני – תיאור טבע המצה

בחומש דברים (ט"ז, ג) מבואר הטעם לאכילת מצה בפסח: "שבעת ימים תאכל עליו מצות לחם עני, כי בחפזון יצאת מארץ מצרים". הביטוי "לחם עני", אינו מובא בכתוב כאן, כנותן טעם מדוע מִצְנָה לאכול מצות, אלא כביטוי נרדף המפרש את טיבען של מצות, וכן בהגדה לפסח אומר: "הא לחמא עניא די אכלו אבהתנא בארעא דמצרים". הנה, נקט בלשון 'לחמא עניא' כלשון נרדפת לשם מצה, "זכר ענינה שהיא לחמא עניא בטיבעה. ושכן היו אוכלים אותה במצרים" (אברבנאל בפירושו להגדה). לא צוין, בכל מקרה, מהו אותו טבע מסויים של המצה שבעבורה היא נקראת 'לחם עוני'.

ראוי לציין כי יש נוסחים שגורסים "דכי אכלו אבהתנא דנפקו מארעא דמצרים", או "במפקהון מארעא דמצרים", רוצה לומר, שזה לחם העוני שאכלו אבותינו בצאתם ממצרים (ולא במצרים עצמה) (ראה כשר, הגדה שלמה, ד"ה "הא לחמא עניא", הערה 13). בנוסחים אלה דבק הביטוי "לחם עוני" לעניין החפזון שלא הספיק בצקם להחמיץ. אף לפי הגירסא המקובלת "די אכלו אבהתנא במצרים" כתב המהר"ל בפירושו להגדה שתי הערות:

- א. שהיה אמנם ראוי לומר "די אכלו אבהתנא בצאתם", אלא שאינו מדקדק עתה לומר למה אכלו אותו, לכך אמר בסתם שאכלו אותו במצרים.
- ב. והאמת דכשאכלו הלחם הזה עדיין היו במצרים, לכך זכר המקום היותר מפורסם ויותר ידוע אל ההמון. וכן יעב"ץ בפירושו להגדה (סידור "בית יעקב") אמר בארעא דמצרים אע"פ שגורשו ממצרים העיר (המטרופולין), מכל מקום לא שלחום עד הגבול בלילה ההוא, והם היו בצוען מצרים ואכלו מצות בלילה ההוא. כפי שנראה להלן פירושים אלו מסייעים למפרשים האומרים שלא נאמר בשום מקום שבמצרים האכילו את ישראל לחם עוני.

שיטת רש"י

רש"י בפירושו לחומש דברים (שם), פירש את "לחם עוני": "לחם שמוכר את העוני שנמנעו ממלכיים". אחז בזה רש"י בלשונו של ר' שמעון: "למה נקרא לחם עוני? על שם עינו שנתענו במצרים" (ספרי לדברים, כאן). ומוסיף רש"י לפרש, שבגלל החפזון: "לא הספיק צֶלֶק להחמיץ, וזה יהיה לך לזכרון". משתמע, לכאורה, מדברי רש"י, כי שני טעמים

ושני זכרונות למצנת מצה. בדברי רש"י שפירש את הצירוף "לחם עוני" בלשון סתמית: "לחם שמוכר את העוני שנתענו במצרים". יש לשאול לאיזה עוני ועינוי נתכוון רש"י?

ייתכן לפרש את דברי רש"י, שהתכוון לומר כדברי רבי עקיבא (פסחים לו, ע"א) שהמצה צריכה להיות לחם עוני, כלומר שהעיסה לא תהיה נילושה בין ושמן ודבש, כי אז אין אדם יוצא בה ידי חובתו, דלאו לחם עוני היא, אלא מצה עשירה, והתורה אמרה "לחם עוני", שאכילתו על האופן הזה יזכיר את העוני בכללותו שנתענו אבותינו במצרים. הפירוש על פי הדרך הזו אינו מבטל, בכל מקרה, את עניין הטעם לאכילת מצה והמשתמע ממנו. שאם נאמר שהביטוי "לחם עוני" כל עניינו לקבוע טיבעה של המצה ובכך לקבוע הלכה, שכדי לקיים את מצנת אכילת מצה יש לאפותה כלחם עוני, וזאת כדי שתזכור את העינוי שנתענו במצרים, הרי בגופם של דברי ההסבר יש מתן טעם לאכילת לחם עוני.

עניין החפזון מובא בחומש שמות (י"ב, לד): "וישא העם את בצקו טרם יחמץ", ומפרש רש"י "המצרים לא הניחום לשהות כדי מימון", וזאת גם בהסתמך על הכתוב (שם, לט): "ויאפו את בצקם אשר הוציאו ממצרים עגת מצות כי לא חמץ כי גרשו ממצרים ולא יכלו להתמהמה". ולא הזכיר עניין לחם עוני.

דרשות חז"ל

יש מקום להעיר שהתורה צותה על המצות י"ג פעמים, ורק פעם אחת, בדברים ט"ז, ג, הזכירה לחם עוני. קושי בהבנת הצירוף "לחם עוני", ולאלו טבעים ותכונות של המצה התכוון הכתוב בתארו את המצה כלחם עוני, קיים בכל מקרה ובכל פירוש, והתחבטו פרשנים הרבה בסוגיא¹. כך מצאנו פירושים ודרשות בפסחים (קטו, ע"ב): "למה נקרא לחם עוני?" (ולא, דרך משל, לחם עני) על שעונים עליו דברים הרבה, הלל והגדה (עני=עונים), כלומר אומר עליו הגדת "מצה זו שאנו אוכלים" וכו'. אבל טעם זה בלתי מספיק, כי גם על הפסח והמרור יש עניית דברים, כמו שאמר רבן גמליאל (פסחים פ"י, משנה ה): "כל מי שלא אמר שלשה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו, ואלו הן פסח, מצה, ומרור" וכו'. ועוד, שהרי הכתוב קרא את המצה לחם עוני ולא היה זה מפני ההגדה כי עדיין לא נתקנה (אברבנאל בפירושו להגדה, ד"ה, "אמנם למה נקראה המצה לחם עוני").

ובתשובת מהר"ל לזה, בפירושו להגדה: "ואם תקשה הרי גם על הפסח והמרור עונים עליו דברים, אין זה קשיא, כי יציאת מצרים כל ההגדה יספר על הלחם, לפי שהלחם מגיד לך יציאת מצרים, המצה היא עיקר, לכך ראוי לספר הגדה על המצה".

1. ראה פסחים קטו, ע"ב; אברבנאל לדברים ט"ז, ג, ובפירושו ליהא לחמא עניא בהגדה; ש' גורן, תשכ"ד, עמ' 288-302; מ' כשר, הגדה שלמה, בפירוש ליהא לחמא עניא, אותיות ב, ג.

וכן, מתוך היבט דרשני אחר, הקושר בין מאפייני עניית לאופן אפיית מצות: "מה דרכו של עני לאפות לעצמו לחם, הוא מסיק ואשתו אופה, אף כאן באפיית מצה, הוא מסיק ואשתו אופה כדי שלא תחמיץ". עוד אפשר לומר, שקרא הכתוב בחומש דברים את המצה בשם "לחם עוני", מפני שהיה זה מאכל דל ועני שבצקו לא החמיץ מפאת החפזון בצאתם ממצרים, ואותו אפו בדרך, ומראהו נמוך ושפל ותוכנו דל בחומרים ונטול תבלינים. עוד פירוש, למה נקראת המצה לחם עוני. מפני העיסה שתיקנו שתהיה מעשירית האיפה, כשיעור קרבן העני שהוא עשירית האיפה (ויקרא ה', יא)².

לחם עוני שאכלו במצרים

ואכן מקובל ונפוץ לפרש את הפסוק בדברים ט"ז, ג, כמבקש לתת שני טעמים לאכילת מצה בפסח:

א. המצה היא לחם עוני שאולצו בני ישראל, כעבדים, לאכול בשיעבודם במצרים, כי לא ניתן להם פנאי ושהות לאפות בצק שהושהה עד שיחמיץ, מפני נוגשים אצים (ספורנו, שם), המצה היא עוני כי היו ישראל במצרים בלחם צר ומים לחץ (רמב"ן, שם). ועוד אמרו פרשנים שהוא קשה ואינו מתעכל במהרה כחמץ, ויספיק ממנו מעט בשביל לשבוע. ובלשון אברבנאל לדברים שם: "שהוא לחם עוני שהעניים יאכלו הלחם מצה, לפי שאין להם זמן פנוי להחמיץ הלחם, וגם לפי שספיק יותר, כי הנה הלחם מצה קשה מאוד להתעכל באצטומכא (נקיבה) ולכן יאכל האדם ממנו מעט ממה שיאכל מן החמץ. ועל זה אמר ר' שמעון (ספרי לדברים, שם) למה נקרא לחם עוני, שעל שם עינוי שנתענו במצרים".

במשמע על פי זה שני טעמים מדוע נקרא לחם עוני:

א. שהוא לחם של עניים. ב. שעצם אכילת המצה היא עינוי מפני שהיא קשה מאוד להתעכל. טעם זה אומרים אנו בהגדה: "הא לחמא עניא כי אכלו אבהתנא בארעא דמצרים" (זה לחם העוני – והעינוי – שאכלו אבותינו בארץ מצרים). לחיזוק פירוש זה מביא ר' אהרן מלונל ב"ארחות חיים", וכן אבודרהם בפירוש ל"הא לחמא עניא", בשם ראב"ע שהיה שבוי בהודו והיו מאכילים אותו לחם מצה ולא נתנו לו לעולם חמץ. והטעם מפני שאינו מתעכל במהרה כחמץ ויספיק ממנו מעט, וכן היו עושים המצרים לישראל.

אולם לשם (1965, ח"ב, 348) מביא שידיעה זו אינה אלא אגדה. וכי ראב"ע לא ביקר מעולם בהודו. בניגוד לכל זה נזכיר מה שכתב מהר"ל ("גבורות ה'", פרק נ"א): "והם דברים שיכחיש הכתוב. ואמת כי לא נמצא בשום מקום לא בכתוב ולא במשנה ולא בתלמוד, שהמצרים היו מאכילים את ישראל מצה. וכבר הקשו ותמהו מה פשר געגועי בני ישראל אל המאכלים הטובים שאכלו במצרים, ויהיו כמתאוונים רע אל משה: 'זכרנו את הדגה אשר נאכל במצרים חנם, את הקשאים ואת האבטיחים ואת

2. ועיין השגותיו של אברבנאל למיכלול הטעמים הללו בפירושו להגדה, לעיל, וכן הגדרות הטעמים בפירוש הגר"א להגדה.

החציר ואת הבצלים ואת השומים' (במדבר י"א, ה'), וזה אינו תואם לפירוש אברבנאל והספורנו. על פי הפסוק שלפנינו מתברר שבני ישראל לא רק שאינם מתאוננים על לחם העוני שהיה מאפה חוקם כעבדים במצרים, ואינם מביעים חלחלה לזכרון העינוי שבאכילתו, אלא בניגוד לזה משמיעים געגועים ותאוה למיגוון עשיר של מאכלים שסופקו להם בזול ובחינם במצרים. הפסוק תובע בכל מקרה בירור ופירוש.

הקושיא החוזרת ונשנית במקורות חז"ל נוגעת קודם כל לעניין הדגה, שהמתאוננים רגנו בהזכירם שניתנו להם במצרים חינם: "אם תאמר שמצרים נותנים להם דגים חינם והלוא כבר נאמר (שמות ה', יח) 'ותבן לא יתן לכם', אם תבן לא היו נותנים להם חינם, דגים היו נותנים להם חינם" בכל מקרה לא רמזו בעניין גלות מצרים שהיו נותנים להם דגים בחינם. ומה שהשיב על זה בספרי (במדבר י"א, ה'): "ומה אני אומר חינם, חינם מן המצוות", עיקרו על כל פנים לומר שבהתאוננותם לא התכוונו לומר שדגים ניתנו להם חינם אין כסף, כפשוטם של דברים, אלא הצירוף 'דגה חנם', מסמל בעניינו משמעות אחרת.³

על פי הפשט ייתכן לפרש שאכלו דגה חינם לפי שבזמני גאות היה נהר נילוס יוצא ומתפשט אל תוך היבשה ובשובו למקומו הותיר אחרת דגים בגומות ובזה הדרך היו אוכלים אותם חינם ובלא מחיר (רמב"ן, אברבנאל, שד"ל ואחרים). ומעין זה בגמרא ביומא (עה, ע"א): "כשהיו ישראל שואלים מים, הקב"ה מזמין להם בתוך המים דגים קטנים בכדיהן, וזהו שאמרו דגים חנם" (בסוטה יא, ע"ב, וכן בילקוט שמעוני, שמות רמז קסד, בגירסא שונה).

כיוצא בזה סיפקו המצרים לעבדים ירקות בזול באשר היו מצויים הרבה במצרים (רמב"ן ואחרים). ניתן על פי זה לפרש שמה שכונה הכתוב 'לחם עוני' קָלָל בעניינו גם את הדגה והירקות, שמפאת שהיו מצויים בשפע ומחירם זול נודעו כמאכל לעניים. עוד ראה לעניין זה מה שהביא שד"ל בפירושו לבמדבר כאן מהירודוט, כי על פיראמידה אחת אשר במצרים היה כתוב, כי המלך אשר הקים אותה הוציא אלף כיכרות בשומים, בצלים וצנונות לפרנסת הפועלים אשר בנו אותה. גם כתב בהירודוט, כי המצרים לא היו אוכלים דגים, ומזה יובן למה היו נותנים אותם לבני ישראל.

עכשיו כאשר באו ישראל בתוך המדבר הגדול, ולא היו מרוצים מטורח הדרך, חיפשו בלחצם סיבה להתאונן ומצאו מקום להתגדר בעובדה שהמדבר בצחיחותו אינו מספק להם דגים אף לא ירקות, וזאת בניגוד למצרים ולנילוס שהמציאו להם בשפע ובלא מחיר מצרכי מזון אלה. געגועיהם ותאוותם אל מאכלים שנחשבו

3. דגה כסמל לפריצות ולעריות ראה יומא עה, ע"א, כמו "וידגו לרוב" (בראשית מ"ח, טז), כאילו היו ישראל במצרים פרוצים בעריות, ו"חנם" הכוונה שעדיין לא נאסר עליהם הדבר, ומה שאמר ספרי 'חנם מן המצוות', מתפרש בזה (ח"ג, קח) שכעבדים היו פטורים מן המצוות ומברכה. הדרשות והפירושים. ככל שהם קשים ואינם מחמיאים לבני ישראל, יש להם סימוכין במנהגים קדומים הנהוגים עד היום בארצות אפריקה הסמוכות לנילוס והקשורים לדייגי דגה, עכ"פ הדרשות מצביעות על קשי הפסוק. ראה עוד שפתי חכמים על רש"י, כאן במדבר י"א, ה.

במצרים כלחם עוני, אפשר שהם מבטאים תאוה אמיתית אל מצרכי מזון שאינם בהישג יד בנסיבות של מדבר צחיח, ועל כן נעשים מאכלים אלה נדרשים ומבוקשים. אך אפשר שהיה כל זה מסוג הטענה שעיקר עניינה לתת ביטוי לאי נחת מטורח המסע המדברי. וכיוון שעיקר הסעודה במצרים הייתה מצות, נסתמל השיעבוד ונתגדר בלחם העוני. המצה כלחם עוני טבעה גם את חותם העיניי בזכרון ההיסטורי, מאחר שמלאכת לישת העיסה ואפייתה הוטלו על ישראל וזאת מתוך חיפזון ולחץ של זמן מבלי שהנוגשים הניחו להם פנאי ושהות להחמצת הבצק ותפיחתו.

טעם אכילת מצה בפסח

הסברים אלה נותנים טעם מדוע נקרא מאפה המצה לחם עוני. אך האם יש בכל זה טעם מן הטעמים וסיבה מן הסיבות למצוות אכילת מצה בפסח? על כך חלוקות הדעות. נזכיר את דעת אברבנאל (בפירושו להגדה, להא לחמא עניא, ד"ה יוהנכון אצלי): "הטעם שצותה התורה מצוות המצה ואיסור החמץ, איננו מפני שלחם עוני זה אכלו אבותינו כעבדים במצרים, אלא הטעם הוא לזכרון מהירות גאולתם, שלא הספיק אז בצקם להחמיץ". וכן בפירוש הגר"א, שם: "ומה שצוה לעשות חג המצות ונקרא על שם הלחם הזה אינו על אכילתו במצרים רק על יציאתו לחירות". מה שאין כן לדעת הרמב"ן, והספורנו לדברים ט"ז, ג.

עוד יש מקום לתהות ולברר מה פשר תלונתם הקודמת של ישראל בשמות (ט"ז, ג): "מי יתן מותנו ביד ה' בארץ מצרים, בשבתנו על סיר הבשר, באכלנו לחם לשבע", הדברים כפשוטם – הגם שאם יש להניח שהגזימו בתלונותיהם מתוך גודל מצוקתם – אינם עולים שוב בקנה אחד עם מה שפירשנו כי לחם עוני היו מאכלים המצרים את בני ישראל בתקופת השעיבוד. ואם עניין "סיר הבשר" ניתן לפרשו שהיו להם לישראל במצרים צאן ובקר ומקנה כבד מאוד, ונשות ישראל היו מביאות לבעליהן בשר ומבשלים אותו במקום שהיו עובדים עבודתם (שד"ל), הרי עניין הלחם, עליו אמרו מתוך תאוה, שאכלו לשובע, אי אפשר לפרשו כאילו התכוונו בזה ללחם העוני, משמע לאותה מצה שהאכילו המצרים את אבותינו בכל תקופת השעיבוד, כמפורש לעיל.

קושי זה היה ל"אור החיים" תירוץ בשביל לסנגר על רובו המכריע של עם ישראל: "מכאן אתה למד כי דוברי לשון הרע הזה היו אותן קבוצות מבני ישראל שלא היה עליהן עול סבלות מצרים והם השוטרים. כי המעונים, סובלי עול השיעבוד, אכלו במצרים לחמא עניא". אולם פירושו אינו מסתדר בשווה עם דברי הכתוב בשמות ט"ז, ב: "וילוו כל עדת בני ישראל". משמעות הלחם, אפשר אמנם ליישבה גם בדרך אחרת. דיברו המתלוננים בלשון פיוט ובצלעות מקבילות: "בשבתנו על סיר הבשר/באכלנו לחם לשובע", לחם מקביל אל בשר, והוא צריך להתפרש כמילה נפרדת לבשר, כדוגמת מה שמצאנו בויקרא (ג', יא) שהבשר יקרא לחם: "לחם אֶשֶׁה לה'", וכן במדבר (כ"ח, ב): "את קרבני לחמי", ועוד, (ראב"ע לשמות ט"ז, ד; דעת מקרא, שם ג).

עוד אפשר לפרש את עניין הלחם, כי אמנם אכלו לחם עוני בשיעבודם במצרים וגם אחרי זה בצאתם בחפזון המשיכו לאכול לחם עוני זה. אולם עכשיו, בחודש השני לצאתם, כבר עברו שלושים יום מיום צאתם ממצרים והספיקו לגמור לאכול את שיירי הבצק (ראב"ע הארוך, שם, ב). ויש לזה סימוכין במכילתא (ט"ז, א, "ויסעו מאילים"): "חררה שנטלו ישראל ממצרים אכלו ממנה שלושים ואחד יום". עוד אפשר שתלונתם באה למראה המדבר אליו נקלעו במסעם (ולא דרך ארץ פלשתים). כי בצאתם ממצרים היו סבורים כי תוך ימים מעטים יבואו אל הערים אשר סביבותיהם ויהיה להם קמח חדש לאפות לחם, עכשיו בראותם שלפניהם ערבה צחיחה אמרו מאיפה יספק לנו המדבר לחם לשובע (רמב"ן ואברבנאל). ועדיין השאלה מה טבעו של לחם העוני, צריכה עיון.

לחם עוני – שיעבוד וגאולה

בצאת בני ישראל ממצרים, מעוני ושיעבוד לחרות, לא החמיצו שוב את בצקם לצדה לדרך, כי גורשו בחפזון ממצרים ואפו את הבצק טרם יחמץ, בדרך. טעם זה מובא אף הוא בהגדה: "מצה זו שאנו אוכלין, על שום מה! על שום שלא הספיק בצקם של אבותינו להחמיץ", וגו'.

אכילת המצה מעלה אפוא, לפי הפירושים, בד בבד זכרון שני דברים מנוגדים: עוני ושיעבוד מצד אחד, ומצד שני חרות וגאולה. לחם שלא החמיץ, אותו אכלו בגאולתם. כך משתמע מפירוש הרמב"ן לדברים (ט"ז, ג): "כי הזכיר במצה שתהיה לחם עוני להגיד כי צוה לזכור שיצאו בחפזון ולא הספיק בצקם להחמיץ והיא עוני. טעם שני: זכר כי היו במצרים בלחם צר ומים לחץ והנה תרמוז לשני דברים". אולם תיכף אחרי זה מוסיף הרמב"ן מעין הסתייגות מהטעם השני: "או יאמר שתהיה עוד עשויה כלחם עוני ולא שתהיה מצה עשירה, כמו שהזכירו רבותינו (פסחים לו, ע"ב)". התוספת הזו מצביעה כי הטעם השני היה שנוי אצל הרמב"ן בספק. נתן לבו לכך אברבנאל בפירושו להגדה: "הנך רואה שנעתק הרמב"ן מענין לענין לפי שלא נתיישב אצלו מה שאמר בטעם השני, כי השיגוהו הספקות". אולם אצל ספורנו לדברים, שם, שני הטעמים החלטיים: "לחם עוני, לחם שהיו אוכלים בעניים, ושלא היה להם פנאי להשהות עיסתם עד שתחמץ, מפני נוגשים אצים. כי בחפזון יצאתי והטעם להזכיר חפזון הגאולה, כענין "והפכת אבלם לששון" (ירמיה ל"א, יב).

בפירושו להגדה כותב רש"י הירש: "לחם עוני ועבדות נדרש היה להיות בידי ישראל לאות ולמופת בשעת הגאולה. בעבר, בשנות השיעבוד, לא היה סיפק בידי ישראל לאפות את לחמם כראוי משוט הנוגש ומלחץ העבודה הדוחקת, ונאלצו לאפותו במהירות ובחפזון. והנה בחיפזון זה גם יצאו ישראל ממצרים. כדרך שנהגו כל ימי העבדות, כן לא הניחו להם זמן גם עתה כדי לאפות את לחמם כראוי" (הירש, "נחלת השר", פירוש להגדת פסח). במילים אחרות, בהקבלה אירונית למה שכפו המצרים על ישראל חיפזון בעבודת הכפייה: "והנוגשים אצים לאמר כלו מעשיכם דבר יום ביומו" (שמות ה', יג). מצוקה זו לא איפשרה לישראל להמתין עד שתחמיץ עיסתם

ונאלצו לאפות מזונם מצות. כן כפו המצרים על ישראל גאולה חפוזה ונמהרת: "ותחזק מצרים על העם למהר לשלחם מן הארץ" (שם, י"ב, לג), על כן "ויאפו את הבצק אשר הוציאו ממצרים עגות מצות כי לא חמץ כי גרשו ממצרים" (שם, לט). והדברים מוליכים אל ספורנו (לעיל) שזיקת לחם עוני השיעבוד, אל לחם עוני הגאולה היא בבחינת "והפכתי אבלם לששון".

המצה כלחם עוני המקושר לעוני שיעבוד, וכמקושר לגאולה, ככל שזכרון שני ההפכים הללו הוא ביטוי נאמן וקולע לענייניו של חג הפסח, הנה דנו בו באריכות פרשנים מן ההיבט של פשטות עניינו ומדרשיו, ולקמן מנקודת מוצא של מחשבה והשקפה.

לחם עוני – זכרון לגאולה

זיקת המצה לעוני מצרים ולשיעבוד נדחה על ידי המהר"ל בפירושו להגדה ד"ה "הא לחמא עניא", דאין עניין עניות במקום עשירות הגאולה. וכבר הבאנו מה שאמר מהר"ל ב"גבורות ה'" (פרק נ"א) כי לא נמצא בשום מקום שבמצרים היו מאכילים את ישראל מצה. הזיקה והקשר בין המצה כלחם עוני לבין הגאולה, מצויים, לפי פירושו, בתחומי המהויות הבסיסיות. המצה אין בתוכה שום צירוף מחוץ לחומרי עצמותה. היא העיסה שעצמיותה היא קמח ומים בלבד. אם יוסיפו בעיסה תרכובות וטעם נוסף על עצם העיסה, כגון שאור או חמץ, יצאק העיסה מכלל היותה מצה. בדומה לזה העני, אין לו אלא עצמו, אין לו ממון ולא קנין מחוצה לו רק עצמו וגופו, לפיכך נקראת המצה לחם עוני, שאין בתוכה צירופים מחוץ לעצמותה, שאם תוסיף שמן ודבש תהיה העיסה מצה עשירה. הדבש והשמן הן עשירות שלה. ולכן המצה היא לחם עוני.

ומה הקשר בין עניות לגאולה? מפרש המהר"ל: "העבד והעבדות אינם עומדים בפני עצמם, אלא יש להם צירוף אל זולתם, הוא האדון. בהקבלה לזה עשירות אינה עומדת בפני עצמה רק יש לה צירוף אל הקנינים והרכוש. מה שאין כן העוני והעניות, אלו עומדים בפני עצמם ואין להם קנין, ובדומה להם עניין הגאולה, היא יציאה מן השעיבוד והסתלקות מתלות ומשיוך אל הזולת, העצמאות היא העצמות שלה. לכן נצטוונו לאכול לחם עוני שמורה על גאולה. שני העניינים שווים בטיבעם ובמהותם, משמע הסתלקות מן הצירוף, "כי אין גאולה רק כאשר נבדל מזולתו והוא עומד בפני עצמו ואין לו הצטרפות אל זולתו, כי אין גאולה רק כאשר אין כאן צירוף".

לחם העוני מצד עצמו הוא החירות והגאולה. ובמישור הזמן: לחם עוני וגאולה ראויים היו להיקבע בחודש הראשון מן הסיבה שכפי שעוני וגאולה אין להם שום צירוף אל זולתם, אלא עומדים בפני עצמם, כך החודש הראשון אין בו התחברות זמן (כדוגמת חודש שני, בעבור שהוא שני יש כאן חיבור זמן). עוני, גאולה וזמן החודש הראשון, מתחברים זה אל זה מפני שכל אחד מהם מסולק ומשוחרר מכל צירוף וחיבור.

כדרכו של מהר"ל בפירושו מעמיקה הגותו אף כאן אל תחומי מחשבת הסוד והקבלה. מה שאמר על העני שאין לו דבר והוא עומד בעצמו, הרי זו דרגה של פשיטות שנחשבת כחסרון בעולם הזה, שהוא עולם מורכב ומעלתו בהרכבה. מכל מקום, הפשיטות, מעלה היא, מצד העולם העליון שהוא פשוט ואין בו הרכבה. לפיכך נצטוונו בלילה הזה לאכול מצה שהיא לחם עוני פשוט, שאין בו הרכבה, כי בלילה הזה נגאלו במדרגה עליונה של העולם העליון, וכל מדרגה עליונה יש בה פשיטות והיא למעלה ממדרגת עולם הזה המורכב.

מעין הרעיון בעיקרו הקדים להביעו אברבנאל בפירוש להגדה (ד"ה "למה נקראה המצה לחם עוני"): "התורה עשתה המצה זכרון לגאולה כמו שנאמר 'שבעת ימים תאכל עליו מצות לחם עוני כי בחפזון יצאת מארץ מצרים למען תזכור את יום צאתך' (דברים ט"ז, ג). מזה משמע, כי המצה היא זכר לגאולה ולא לעבדות ולא לעניות, והיה ראוי לקרותו לחם גאולה. ומה שאמר המגיד בהגדה 'הא לחמא עניא' לא אמר בזה טעם המצה אלא הזכיר ענייה שהיא לחמא עניא בטבעה, אחר כך פירש רבן גמליאל הסיבה וטעם המצה שאנו אוכלים מצה בלילה הזה, שהוא לזכרון מהירות הגאולה והיציאה ממצרים". גם ראה הגר"א לעניין: "ומה שצוה לעשות חג המצות ונקרא על שם הלחם הזה, אינו אכילתן במצרים רק על יציאתן לחירות, ובאמת הלחם אשר אכלו מחמת חפזון אינו שייך לקרוא לחם עוני, מחמת שהיה ברצון טוב ובשמחה" (וע"ש למה קראו בהגדה "לחמא עניא").

החפזון כטעם לאכילת מצה

השאלה בה נתחבטו המפרשים היא, שאם נאמר על פי דברי הכתוב בשמות י"ב, לד, לט, שבגלל שגורשו בחפזון ממצרים לא יכלו להתמהמה ולא הספיק בצקם להחמיץ, קשה הדבר מפני שעוד טרם הגיע אותו זמן של "חצי הלילה", בו יצאו ממצרים, הקדים הקב"ה לצוות בפרשת "החדש הזה לכם" (שמות י"ב, ח-כ) על החפזון, על איסור חמץ ועל מצוות אכילת מצה.

עוד זאת, שאם נאמר כדברי הפסוק (שם י"ב, לט) שמפני שלא יכלו להתמהמה לכן אפו מצות, משמע מזה שאם יכלו להתמהמה היו נותנים לבצק להחמיץ ואופים אותו לחם חמץ, הכיצד? והלא נאסר עליהם חמץ קודם לכן, בפרשת "החודש" (שם)?

יש לשים לב שעל פי דברי הכתוב נתפצלה מלאכת אפיית המצה, בשעת היציאה מצרים, לשני זמנים ובשני מקומות שונים. תחילה, עם ההתרעה ובשורת היציאה, מיהרו כמובן ישראל ללוש בצק במצרים גופא בשביל לאפות מזון אכילה לדרך. אולם המצרים דחקו בהם לגרשם עד כי נאלצו ישראל לשאת את בצקם טרם יחמץ (שמות י"ב, לד), ולאפות אותו מצות אחרי זה בדרך (שם, לט). מפרש הרמב"ן על פי זה (לט) כדלהלן: עם היציאה לשו ישראל את הבצק ונתכוונו לאפות אותו מיד, בטרם יחמץ, למצות, וזאת כדי לקיים את המצווה שנצטוו בפרשת החדש הזה: "שאר לא ימצא בבתיכם כי כל אכל מחמץ ונכרתה" (שמות י"ב, יט). ואמר הכתוב: "כי גרשו ממצרים ולא יכלו להתמהמה" (שם, לט), זהו טעם למה אפוהו בדרך, מפני שגורשו ממצרים ולא יכלו להתמהמה לאפות אותו בעיר, ולשאת אותו אפוי מצות.

במילים אחרות, בני ישראל לא היו מחמיצים את הבצק בשום אופן ובכל מקרה, וזאת בגלל ההזהרה המוקדמת "כי כל אכל מחמצת ונכרתה". אלא כיוון שגורשו לא יכלו להמשיך באפיית הבצק בעיר, ומיהרו לצאת כשהם נושאים את הבצק בכליהם ולמהר ולאפות את הבצק למצה בדרך, בטרם יחמץ הבצק.

שיטת הרמב"ן מנוגדת למשתמע מבעל ההגדה לפסח שנתן טעם לאכילת מצה: על שום שלא הספיק בצקם להחמיץ... כי גרשו ממצרים ולא יכלו להתמהמה, במשמע שאם יכלו להתמהמה היו אוכלים אותו כשהוא חמץ. כך גם משתמע מן המכילתא: "וישא העם את בצקו טרם יחמץ" (שמות י"ב, לד) מגיד שלשו את העיסה ולא הספיקו לחמצה, וכן רש"י, שם, ולדברים ט"ז, ג: המצריים לא הניחום לשהות כדי חימוץ, משמע, אלמלא החפזון והגירוש היו משהים את הבצק ואופים אותו חמץ. ומעין זה ראב"ע (שמות י"ב, טו): ואילו היו מניחים המצריים שיתמהמהו מעט היו מחמיצים עיסתם.

כיצד נאפו המצות ביציאה ממצרים?

עובדת אי החמצת הבצק לאורך הדרך עד שמצאו מקום ופנאי לאפות אותו מצה כשרה, תובעת הסבר על פי כל השיטות. ולפי המסופר לשו את הקמח במים לבצק במצרים, גורשו בחיפזון מבלי שישפיק להחמיץ, ובמרחק של 16 דקות מסע רגלי (מקסימום) הדליקו גחלים, גלגלו את הבצק ואפו אותו בדרך, או בסוכות, למצות בטרם יחמץ, כל זאת כדי שבדקה ה־18 מרגע מגע הקמח עם המים, לכל המאוחר, תצא מצה אפויה כשרה, אתמהה!!

עניין זה נדון אף הוא אצל הפרשנים לשיטותיהם: אפשר שעשו את הדרך מהר מאוד, וכן שלא החמיצו לפי שהיו צרורות בשמלותם של פשתן לקרר אותם בעניין שלא יתחממו, וכן היו על שכמם שואבות הרוח (א' צבע ב"צרוז המורי"). גם אפשר שמתוך הליכתם המהירה היה הבצק שעליהם מתנועע ומתהפך ותנועות של בצק מעכבות את החימוץ. ואפשר שהיה על פי נס, כדברי רש"י (שמות י"ב, לו): "ויסעו בני ישראל מרעמסס סכמה, מלא ועשרים מיל היו, וצאו שם לפי שעה". כי מהירות ההגעה הייתה בדרך נס גם לדעת הרמב"ן, וכן פירש אברבנאל (שמות י"ב, טו): "כי אמנם היו בני ישראל חרדים ומצטערים על עיסותיהן שמא יחמצו ויחטאו לאלקים במצוה הראשונה אשר צוה אותם, וכאשר הגיעו לסכות או למקום אחר נאות, לאפות בצקם, בדקו אחריה ומצאו עוגות מצות כי לא היו חמץ, ואז הכירו וידעו שבחפזון גדול יצאו ושהגדיל ה' לעשות עמם נס. ועניין הנס יסודו במכילתא: כהרף עין נסעו בני ישראל מרעמסס לסכות, לקיים מה שנאמר 'ואשא אתכם על כנפי נשרים' (שמות י"ט, ד)".

יש גם לזכור כי בשלח פרעה את ישראל ממצרים, וישא העם את בצקו טרם יחמץ על שכמם (שמות י"ב, לד). אחרי זה כתוב: "ויאפו את הבצק אשר הוציאו ממצרים עגות מצות כי לא חמץ" (שם, לו). הצירוף עגות מצות ולא לחם מצות מתפרש אצל רש"י: כי אין לחם אלא האפוי בתנור, כדוגמת מה שנאמר לקמן (כ"ט, ב) ולחם מצות. וכן

מצינו בפסחים לז, ע"א, שהנאפה בחמה לא מקרי פת, שאין לחם אלא האפוי בתנור (רש"י), כדכתיב (ויקרא כ"ו, כו): "לחמכם בתנור אחד". כיצד נאפו אפוא עגות מצות? מפרש תרגום יונתן: "והוּוּ קָטְעִין מִן לֶישָׁא דְאַפִּיקוּ מִמַּצְרִים וְסִדְרִין עַל רִישֵׁיהוֹן וּמִתְאַפִּי לְהוֹן מִחוּמְתָא דְשִׁמְשָׁא". כלומר שהבצק נאפה למצה בחום השמש. אפשר על פי זה לומר, כי כשבאו לסוכות, או תחנה אחרת, היה כבר בצקם אפוי לעגות מצות מחום השמש שהכה על שכמם תיכף ליציאתם לדרך (ועיין כשר, הגדה שלמה, פרק 19. וכן תורה שלמה לשמות י"ב, לט, אות תקצד בהערות).

שיטת הרמב"ן הנ"ל מעלה את השאלה מה, לדעתו, הטעם לְמִצְוַת אכילת מצה בפסח? והנה בפירושו לדברים ט"ז, ג: "לא תאכל עליו חמץ, שבעת ימים תאכלו עליו מצות לחם עני, כי בחפזון יצאת מארץ מצרים" וגו', משתמעת סתירה לדברי עצמו בפירושו את שמות י"ב, לט. כתב בדברים (שם): בנוסח מתוקן בהוצאת פירוש הרמב"ן של שעוועל: "כי הזכיר במצה שתהיה לחם עוני, להגיד כי צוה לזכור שיצאו בחפזון, והיא עוני זכר כי היו במצרים בלחם צר ומים לחץ, והנה תרמוזו לשני דברים. וכן אמרו (בהגדה של פסח): "הא לחמא עניא די אכלו אבהתנא בארעא דמצרים". מפרש הרמב"ן את הפסוק כמציין שני טעמים לאכילת מצה: א. שיצאו בחפזון ולא הספיקו בצקם להחמיץ והוא מצה כי בחפזון יצאת. ב. שאכלו לחם עוני זה במצרים, כי המצה הוא מאכל עניים שאין להם שהות להמתין בעבור רעבונם ואכלו לחם צר ומים לחץ. מן הטעם הזה גם למדים מדוע אין יוצאים ידי מצוות אכילת מצה בליל הסדר באכילת מצה עשירה, שהרי איננה מסמלת לחם עוני.

הטעם הראשון בפירוש של הרמב"ן, שהמצה מסמלת את החפזון ובמשמע מזה משום שלא הספיקו בצקם להחמיץ. הנה יש בטעם הזה סתירה לפירושו את שמות י"ב, לט, שם קבע, כזכור, שטעם אכילת מצה בפסח אינו משום חפזון וגירושם ממצרים, ובכל מקרה לא היו מחמיצים את הבצק בגלל שהוזהרו על זה קודם לכן, בפרשת החדש הזה לכם ונצטוו אז על המצה, אלא שבגלל החפזון לצאת לא הספיקו לאפות בעיר ואפו אותם מצות בדרך.

בדוחק מה, מפרש הרב ש' גורן (תשכ"ד, "תורת המועדים", עמ' 290) סתירה זו בפירושי הרמב"ן. אפשר שנתכוון לומר שהקשר בין אכילת מצה בפסח, על פי הטעם הראשון, לבין החפזון אינו משום שלא הספיקו בצקם להחמיץ, כי אמנם בלאו הכי גם אם היה להם פנאי לא היו מחמיצים מפני שהוזהרו על זה. הקשר בין מצות אכילת מצה ליציאה ממצרים הוא עצם העובדה שהיציאה ממצרים הייתה בדיעבד מטוענת חפזון: דיני שחיטת הפסח ואכילתו מתפרשים כעניינים של חפזון, חפזון מצרים לגרשם, חפזון ישראל, חפזון השכינה (מכילתא, בא), גם עצם אפיית מצה דורשת חפזון שלא תחמיץ. מצוות אכילת מצה בפסח, שהיא עשויה בחפזון לעצמה, באה אפוא לסמל את החפזון הכללי שאפף ואיפיין את יציאת ישראל ממצרים.

בניגוד לשיטות הרמב"ן משתמע מפירוש רש"י (לשמות י"ב, לד) כי לא החמיצו את בצקם בגלל שהמצרים לא הניחום לשהות כדי חימוץ, משמע, שלולא כן היו מחמיצים את הבצק, ולא הזכיר רש"י את האזהרה המוקדמת בפרשת החדש הזה לכם, האוסרת לאכול מחמצת בכל מקרה. שיטתו של רש"י עולה בקנה אחד עם דברי בעל

ההגדה: "מצה זו שאנו אוכלין, על שום מה? על שום שלא הספיק בצקם של אבותינו להחמיץ... כי גרשו ממצרים ולא יכלו להתמהמה". משמע שאם יכלו להתמהמה היו אוכלים אותו כשהוא חמץ.

יישוב הסתירה בין טעם החפזון לבין הציווי המוקדם על אכילת מצה

שאלת הקשר או הסתירה בין פרשת החודש בשמות י"ב, ח-כ, שם נאמר כי קודם שיצאו ממצרים צוה ה' על מצות המצה ואיסור החמץ, לבין שמות י"ב, לד, לט, שם משתמע טעם אכילת מצה, שלא הספיקו להחמיץ בצקם בליל היציאה מפני שגרשו ממצרים, נדונה אצל הפרשנים, אם לשם ביאור ענייני, להיות כל דבר ועניין סדור על אופניו, ואם לשם הצורך להסיק מסקנות הלכתיות. השאלה בניסוחו של אברבנאל (שמות י"ב, טו): "ואם קודם שיצאו ממצרים צוה ה' על מצות המצה ואיסור החמץ, איך אמר רבן גמליאל (פסחים קטז, ע"ב, לפי גירסת הרא"ש למשנה, וכן הרמב"ם, הל' חמץ ומצה ח', ד) שהיה טעמה על שלא הספיק בצקם להחמיץ עד שנגאלו?" רבינו נסים בפירושו לרב אלפס לפסחים כאן מבדיל בין מה שהוזהרו על החמץ בפרשת החודש (שמות י"ב, ח-כ) שעניינה לפסח דורות, משמע לעתיד ולא לאותה שנה שיצאו ממצרים, לבין הפסוקים בשמות י"ב, לד, לט, שמדברים על פסח מצרים, שלא נהג בו איסור חמץ אלא יום אחד בלבד (היינו יום ארבעה עשר והלילה שלאחריו, מפני שקודם מתן תורה היה הלילה הולך אחר היום שלפניו). וגם ה"איסור" "בל יראה ובל ימצא" לא נהג באותה שנה, ולכן אילו יכלו להתמהמה היו מחמיצין את בצקם לצורך מחר, אלא מתוך שלא היה להם פנאי אפאוהו מצה, וזכר לאותה גאולה נצטוו באכילת מצה⁴.

אבודרהם (סדר הגדה, ד"ה 'מצה זו שאנו אוכלין') בשם ר' יוסף קמחי מפרש, שמה שנצטוו על המצות קודם לכן, היה על שם העתיד שה' יודע העתידות ידע שהיה להם לצאת ממצרים בחפזון, ואפילו אם היו רוצים לא היו יכולים להחמיץ בצקם, מפני שסדרי המאורעות נודעו כבר קודם לכן על ידי הבורא שייצאו בחפזון ולא יהיה פנאי להחמיץ, כך שאיסור חמץ שצוה ה' בפרשת החודש לעתיד, הסתמך בין היתר על ידיעת ה' את מהלך החפזון שיתרחש עם היציאה ממצרים, ולכן הקדים לצוות לאכול מצה (וכן כתב "שבלי הלקט" בשם רבנו ישעיה). בעניין זה יש אמנם טעם להשגות של מהרש"א (פסחים קטז, ע"ב, ד"ה "מצה זו") שאין סברה שצווה הקב"ה לאכול מצה על שם העתיד, ויאכלו מצה במצרים על שום הגאולה העתידה להתרחש באותו לילה. אפשר על פי הגיון ההשגה הזו של מהרש"א לשאול גם לגבי עצם קרבן פסח שנצטוו אז ישראל עוד בטרם פסח הקב"ה על בתי ישראל במכת בכורות⁵.

4. חילוקי הדעות ראה אברבנאל והמלבי"ם לשמות י"ב, לד ודיונו של ש' גורן, תשכ"ד, עמ' 288-302.

5. שמירת מצוות על שם העתיד מצאנו בכל אופן במדרשי אגדה, כגון אברהם אבינו שבנה סוכות בחג הזה, והוא הראשון אשר עשה חג הסוכות בארץ, יובלות ט"ז, כא. אף יעקב אבינו הביא לאביו יצחק שני גדיי עזים, אחד כנגד קרבן פסח, פרקי דרבי אליעזר לב.

פירושים אלה היו בסיס למיתוח רעיוני נוסף אצל אברבנאל (שמות י"ב, טו): "בפרשת החודש הקדים הי' לצוות לישראל במצות הפסח והמצות, להורות שני דברים שמקורם וסיבתם על שם העתיד: א. פסח – לזכור הנס שהיה עתיד לעשות שיפסח הי' על הפתח ויצילם ממכת בכורות; ב. מצה – והיו המצות לזכרון הגאולה והיציאה, שעתידי הקב"ה להוציאם בחפזון רב ובמהירות. כיוון שהיתה זו מצוה ראשונה שנצטוו, נזדרזו, עם היציאה ממצרים, ללוש הבצק בחשבם שיהיה להם פנאי לאפות אותם במצרים מצות כמו שנצטוו. שהרי בני ישראל לא קראו העתידות מראש שיגורשו ממצרים ולא יוכלו להתמהמה, מה שנודע לקב"ה. והנה קרה על פי התכנית העליונה, שקודם האפיה גורשו ממצרים ויצאו בחפזון גדול וישאו את בצקם כי לא יכלו להתמהמה.

ועדיין לא ידעו ישראל את התכנית במלואה על כן היו מצטערים על עיסותיהן שמא יחמצו. כאשר הגיעו לסוכות או למקום אחר בדקו את בצקם ומצאום עוגות מצות כי לא היה חמץ. אז הכירו וידעו שאכן בחפזון גדול יצאו ושהגדיל הי' לעשות עמהם נס שלא החמיץ. אכילת מצה נתקשרו אליה עכשיו וזכרון החיפזון שהתממש בפועל, כפי שנודעו הדברים לקורא הדורות מראש, וזכרון הנס שלא החמיץ. ואם לא ידעו ישראל מראש כי יגורשו ממצרים ולא יוכלו להתמהמה, נרמזה להם נבואה זו בכלליות בפרשת החודש הזה "ואכלתם אתו בחפזון" (שמות י"ב, יא).

עוד זאת בטעם אכילת מצה: מבלי שנתנו בני ישראל את דעתם לכך, סיבבה ההשגחה העליונה את הסיבות ואת המעשים, שבשעת היציאה ממצרים יאפו ישראל בצק שלא החמיץ כדי שיהיה המאפה מצה פריכה ויבשה שבטיבעה זה היא נשמרת לאורך זמן מקילקול ואינה מעלה ביאושים. בדיעבד, ומבלי שהתכוונו לכך, הכינו ישראל לעצמם ואפו מזון 'עמיד', בבחינת 'לחם שימורים', למסע המדברי הארוך. צידה, כדברי הכתוב, לא עשו להם לדרך, וכדברי רש"י: "מגיד שנתן של ישראל, שלא אמרו: היאך נלא למדבר בלא צידה. אלא האמינו והלכנו" (שמות י"ב, לט; מכילתא ד"ה "ויאפו את הבצק").

בזכות האמונה והבטחון הגדיל הי' לעשות עמהם נס שלא החמיץ ואפו עוגות מצות. בדיעבד, נתברר כי הבצק שלא החמיץ ונאפה עוגות מצות היה מעשה נס שבביל שיהיה לישראל צידה למסע המדברי, כל זאת בזכות אמונתם. המצה מעלה, על כן זכרון נוסף, זכרון מצת המדבר והנס שבצקם לא החמיץ⁶.

6. ועיין ש' גורן, תשכ"ד, עמ' 301-302, טעם בדרך אחרת.

קיצורים

ש' גורן, תשכ"ד, תורת המועדים.
לשם, 1965, השבת ומועדי ישראל.